

УДК 821.162.1 Одоєвський

Олексій СУХОМЛИНОВ
Бердянський інститут підприємництва

ІСТОРИОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ СИМЕТРИЧНОСТІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ СТОСУНКІВ У «ЗАСИПЛЕ ВСЕ, ЗАМЕТЕ...» ВЛОДЗИМЕЖА ОДОЄВСЬКОГО

Складні польсько-українські стосунки періоду Другої світової війни стали домінантою творчого доробку видатного польського письменника-емігранта Влодзімежа Одоєвського. Особливо гостро проблема конфлікту між двома народами порушена у романі «Засипле все, замете...». Попри виразну полоноцентричність автора, у пов'язаній із пограничним простором прозі простежується тенденція історіософського розуміння симетричності польсько-українських стосунків. Саме цій особливості авторського стилю В. Одоєвського присвячена ця розвідка.

Ключові слова: історіософія, культурне пограниччя, Креси, реальність, художній світ, етнокультурна модель, апокаліптична візія.

Sophisticated Polish-Ukrainian relations from II World War became dominant creative works of the famous Polish writer-immigrant Włodzimierz Odojewski. Particularly acute problem of conflict between two peoples faces in the novel «Zasyplę wszystko zawieje...». Despite clear Polish author's view in the space associated with the boundary prose trend historiosophical understanding of symmetry of the Polish-Ukrainian relations. To this particular of author's style is dedicated this exploration.

Key words: historiosophy, cultural borderlands, Kresy, reality, art world, ethnocultural model, apocalyptic vision.

Skomplikowane stosunki polsko-ukraińskie w okresie II wojny światowej stały się domeną dorobku twórczego wybitnego polskiego pisarza-emigranta Włodzimierza Odojewskiego. W sposób szczególny konflikt ukraińsko-polski został pokazany w powieści «Zasyplę wszystko zawieje...». Jednak, pomimo wyraźnego polonocentryzmu jej autora w utworze pojawia się rozumienie relacji międzyetnicznych na pograniczu jako historiozoficznej symetrii. Właśnie tym zagadnieniom i tendencjom został poświęcony niniejszy artykuł.

Słowa kluczowe: historiozofia, pogranicze kulturowe, Kresy, rzeczywistości, świat przedstawiony, model etnokulturowy.

Про Влодзімежа Одоєвського та його величезний і багатогранний творчий доробок написано безліч критичних статей і наукових праць, захищено чимало дисертацій – усе свідчить, що письменник став класиком сучасної літератури та предметом особливої уваги істориків літератури. Варто назвати ключові праці, без яких неможлива правильна інтерпретація прози автора: «Одоєвський і романтики: проект літературних інтерпретацій» А. Фаб'яновського [3], «Подільський цикл Влодзімежа Одоєвського: постаті, краєвиди, простори пам'яті» Е. Щепковської [13], «Креси у творчості Влодзімежа Одоєвського» І. Івасюва [6], «Україна у творчості Влодзімежа Одоєвського» Е. Дутки [2] та інші.

Дослідники зауважили, що його ім'я отожднюється передовсім із романом «Засипле все, замете...» [6, 44] (1973), останньою частиною так званої «подільської трилогії» (збірки оповідань Смеркання світу (1962), повісті «Острів спасіння» (1964) і названого твору) та тематикою Кресів. Однак, незважаючи на домінанту пограничної проблематики, письменник

був і залишається носієм більш глибоких універсальних цінностей.

У 60-ті роки ХХ століття Одоєвський уважався за найвправнішого й найперспективнішого письменника так званого покоління «Współczesności»¹, був дещо відособленим «літературним явищем», з яким доводилося рахуватись [1]. Його дебютом можна вважати 1951 рік, коли, маючи 20 років, за машинопис «Острів спасіння» отримав нагороду для молоді імені Тадеуша Боровського. З відомих причин твір, історичним тлом якого є колишні Креси, не міг бути опублікований у Польській Народній Республіці. В «Острові» йдеться передусім про внутрішні переживання закоханого шістнадцятирічного хлопця десь на Поділлі під

¹ Покоління «Współczesności», а також покоління «56» – генерація митців, які дебютували у другій половині 50-х років ХХ століття в Польщі. Ці покоління домінували протягом десяти наступних років, саме їхня творчість була визначальною точкою усіх наступних літературних груп. Їх вплив був відчутний також у образотворчому, театральному та кіномистецтві. Термін покоління «Współczesności» уперше застосував літературний критик Як Блонський у 1961 році, наголосивши на відсутності спільної програми та ідеології, а також міфологізуванні реальності. Проте цей термін втратив своє негативне значення і набув широкої популярності в літературній критиці. Див.: [4].

час подій Другої світової війни та братовбивчих конфліктів. Східні реалії твору є лишень простором, де розгортаються події, на першому плані представлена абсурдність антиномії кохання – смерть. Одоєвський звертається до універсальних проблем, не прив'язаних до конкретного простору, особистісна драма ініціації головного героя [10] перегукується тут з одвічним протистоянням та взаємодією Ероса й Танатоса. Однак представлені тут Креси стають заповіддю наскрізної тематики цілої творчості письменника. Простори польсько-українського пограниччя й історичний контекст творів Одоєвського є передусім тлом, на який здійснюється проекція універсальних загальнолюдських проблем і дилем багатокультурного суспільства. Літературні й історичні Креси виявляються ідеальним часопростором, що зберігає антропологічне начало та пам'ять у її первинному стані. Автор сприймає пограниччя як анклав преісторії та своєрідний архів архетипів, а історію Кресів трактує як «археологію цивілізації». Самі ж «українські» твори письменника можна назвати «спогадами „дитинства” культури», документом, що виходить поза межі історично конкретні й тяжіє до антропологічного універсуму [6, с. 11].

Роман «Засипле все, замете...» Влодзімежа Одоєвського характеризується ідеологічною багатоаспектністю та фрагментарністю викладеного матеріалу. Мозаїчність циклу й переплетення родинно-побутових та історіософських мотивів часто призводять до певного плюралізму у трактуваннях текстів, іноді до діаметрально різного розуміння того чи іншого сенсу, закодованого у романах.

Проза Одоєвського є нашаруванням, своєрідним палімпсестом світоглядних концепцій і прихованих екзистенціально-філософських сенсів, які власне й становлять сутність подільського циклу. С. Мазурек уважає, що у «Засипле все, замете...» індивідуум не має істотного значення, «над ними тяжіють вищі сили родових, племінних і релігійних спільнот» [11, с. 131].

В одному погоджуються майже усі дослідники – у творчості В. Одоєвського представлена найбільш дозріла й концептуальна в сучасній літературі мистецька й історіософська візія українсько-польських проблем [14, с. 22]. Натомість варто підкреслити, що створений у «Засипле все, замете...» світ має виразну полоноцентричну перспективу, чіткий поділ на Своїх і Чужих, що характерно кресовій прозі [5, с. 140]. Попри показану мішанину народів (поляки,

українці, євреї, німці, угорці, бессараби, татари, цигани, серб тощо) і релігій, етнокультурна модель роману вибудовується навколо поляків. Навіть наявність полонізованого російського роду Черественських, як помітив Є. Кшижановський, автор свідомо не полонізує прізвище, залишаючи російський суфікс «-ен-» замість польського «-ень-» [9, с. 67], не змінює оптики твору. Знайшовши на Кресах у післяреволюційні роки другу домівку, вони також репрезентують світогляд тутешніх поляків. Незважаючи на воєнний хаос і розмаїття політичних сил (рештки Армії крайової, відділи самооборони, різні українські формування, власівці, радянські партизани тощо), що беруть участь у бойових діях, центральну вісь роману становлять польсько-українські відносини, конфлікт між двома братніми народами, який спроектовано на родинно-побутові відносини між братами Петром Черественським і байстриюком Семеном Гаврилюком, який з приводу свого незаконного походження має неабиякі комплекси. До речі, світогляд і суспільно-політичні позиції українського ватажка у «Засипле все, замете...» не представлені взагалі [пор.: 2, с. 70].

Таємниця зв'язків між цими головними героями лежить в основі усіх фабулярних перипетій й усіх символічних зв'язків циклічного письменництва Одоєвського [7, с. 220].

Петро відчуває, що за ним хтось спостерігає, хтось підглядає та слідкує, цей хтось є реальною особою, але водночас це якась тінь, ненависний двійник. Над ним тяжіє спорідненість із байстриюком, який існує поза його середовищем і є реальною силою, що впливає на перебіг подій.

Через суспільну дистанцію Гаврилюк, який завдяки діду все ж таки здобув належну освіту, відчуває кривду й намагається силою посісти місце, яке, як йому здається, йому належить, принаймні володіти тим, що люблять Черественські. Завдяки опосередкованим описам Семена дізнаємося, що це вродливий, але дикий і мстивий молодик, який служив у діда економом, а під час війни став кривавим отаманом і жорстоким ватажком. М. Яньон зауважила, що у багатьох його вчинках відчувається відомість з романтичної літератури мотивація: помста за відкинуте чи зневажене почуття. Знищення польських дворів стає стихією Гаврилюка. Дід Петра, а отже й Семена, білий емігрант, Микола Федорович Черественський бачить у байстриюкові нову радикальну силу, що незабаром має знищити європейську цивілізацію [7, с. 221].

Сини одного батька знаходяться на протилежних полюсах. Петро представлений як партизан-захисник польськості, а Семен – як розбійник у мундирі дивізії СС «Nachtigall».

Постать Семена Гаврилюка – мішаного поляка, українця та росіянина – має символічне значення, мішанина крові багато в чому відображує етнічну ситуацію на Кресах. Протистояння між братами, що мають спільне походження, також нагадує конфлікт між братніми народами. Павло Войнович так оцінює польсько-українське буття на Кресах: «На одній землі живемо протягом століть і, як думаю, кров однакову маємо в жилах. Одні тільки змінили віру і мову, інші їх зберегли. А зрештою, що до цього має мова? Перемішалась тут так, що важко зрозуміти, хто як розмовляє. Іноді розмовляє однією, а думає іншою. Про яку йдеться? Може, про мову добробуту й мову злиднів. А може, мова є прагненням землі й чужого добра? Мій розум не може збагнути звідки стільки ненависті береться» [12, с. 172]. Пізніше герой дійде висновку, що матеріально-соціальний аспект конфлікту не пояснює його витоків, що коріння протистояння ховається значно глибше.

Намагаючись зрозуміти сутність катинського злочину, вчиненого радянським режимом, знайти мотивацію масового знищення польських офіцерів, Павло доходить висновку, що «їм взагалі непотрібне наше майно, їм йдеться про нас. Про інтелігенцію цієї країни. Цю єдину верству, що організує й підтримує традиції, ідеали демократизму, патріотизму, інстинкт свободи й історичну правду. Про верству, яка, незважаючи на свою безпорадність, здатна існувати й давати відсіч».

«Засипле все, замете...» є книгою про ненависть, її причини та огидні наслідки. Водночас автор роману намагається зрозуміти цю ненависть й засипати прірву, яку викопали постійні конфлікти між сусідніми народами, що жили на тій самій землі. А. Ясінська вважає, що «цю прірву можна засипати, лише говорячи правду, правду до кінця. Тільки тоді може настати час вибачення. Власне такий сенс має проза Одоєвського» [8, с. 125].

Домінантний у прозі цього автора історіософський вимір показаних апокаліптично-абсурдних міжнаціональних конфліктів підкреслюється також на мовному рівні, у тексті зустрічаємо словосполучення на зразок: «нещасний хаос цих теренів», «шалені танки», «гігантська плутанина», «пекельний вир», «бідна, закатована земля», «проклята земля». Експре-

сивні окреслення виражають сутність світу, в якому «усі проти всіх», вони з'являються як у свідомості героїв, так і в авторських висловлюваннях [пор.: 14, с. 25].

Дослідник творчості В. Одоєвського Славомир Мазурек вважає, що в «Засипле все, замете...» автор показує схожість двох народів, певну симетрію, якою позначені польсько-українські взаємні стосунки, що саме в цьому полягає історіософія й той лад, який письменник намагається видобути з дна хаосу [11, с. 123]. Представлені у циклі символічні «сутінки світу», світу, переповненого «війною всіх проти всіх», можна потрактувати як прояв кризи, що вимагає жертв задля реактивації ладу на цих землях [пор.: 2, с. 174].

Описуючи вбивство батька Петра на виборчій дільниці, який балотувався до Сейму, Одоєвський акцентує на тому, що «куля українського націоналіста» була результатом «зіткнення двох націоналізмів: польського й українського» [12, с. 127].

Мотив двійника неодноразово був предметом аналізу багатьох літературознавців, проте у релятивності образів Петра й Семена можна зауважити й нові сенси. Петро Черественський нібито переслідує власну провину, з якою хоче поквитатись, переслідує власного позашлюбного брата. Гаврилюк кружляє навколо дому Черественських, намагаючись стати одним із них, тримаючи в страху навколишні місцевості, вбиваючи людей, він прагне стерти ганьбу свого походження. Пізніше, коли солдати Армії крайової й інші військові формування полишають ці території, а озброєний Петро залишиться один на «нічийній землі», він сам перетвориться на Семена Гаврилюка, тримаючи околиці у власних руках і становлячи загрозу русинським селам. Бачимо жакливу історичну симетрію: будь-який переслідуваний у певному моменті стає жертвою, а будь-яка жертва – переслідувачем. У романі поляки є тінню українців, а українці тінню поляків, водночас і перші, й другі залишаються безсилимими щодо третьої потужнішої сили [11, с. 133]. Цю третю силу наочно ілюструє епізод, коли Павло потрапляє в центр бою між мельниківцями та польськими партизанами. Перші переслідують поляків, які ховаються у лісі, а на їхньому місці з'являється колона німецьких мотоциклістів, що тікають від радянських партизан. Пізніше тією самою дорогою повертаються фашисти, а за ними совети – ані мельниківців, ані поляків більше немає. В обличчі третього-Чужого, реальної загрози, між

поляками й українцями зникають антагонізми. Павло навіть починає співчувати пораненому українцю, чуючи стогін людини, що вмирає: «Власне стогін, бо слова – якби цей українець відгукнувся словами – могли б викликати чужість, а ворожість мови – перешкоду, яку неможна подолати на шляху від людини до людини» [12, с. 317].

Красномовний образ українця-зрадника було втілено у постаті Антипки. Одоєвський зображує його зрадником не тільки поляків, який живе з ними пліч-о-пліч і керується якимись ідеологічними міркуваннями, Антипко показаний як покидьок, невмотивована підступність якого не має меж. «Антипко доніс НКВС на власного зятя, передвоєнного підполіцера, який переховувався в околиці...». Пізніше його дружина Зойка, коли дізналася про злочини чоловіка, «вбила власну дитину, а сама повісилась» [12, с. 376–377].

Аналіз усіх пластів роману дає нам підстави стверджувати, що герої-поляки усвідомлюють культурну, етнічну, релігійну та соціальну різнобарвність Кресів, де «від народження до смерті гніздилися різні виробники, судові пристави, сезонні робітники, дрібні орендарі, фільваркові робітники-депутати, ратаї, двірські козачки і попи, мандруючі ремісники, дрібні гендлярі – уся сіль цієї землі, що протягом століть тримала на своїх плечах економіку, керуючись прислів'ям: «Дешевша Горпина, ніж машина», той люд, з поту якого повстало багатство краю, люд, який не помічали, з яким до цього часу мало хто рахувався, до якого відверталися спиною, аж нарешті він сам спину показав, цей бідний, темний, збаламучений, отупілий від приниження люд, розбитий тепер, поділений на кілька засліплених взаємною ворожістю народів» [12, с. 176].

Десь у глибині підсвідомості Павло розуміє, що утримання етнічних груп на низькому рівні суспільного розвитку є неможливим. Проте двірським полякам здається, що вони виконують цивілізаційну місію, а насправді лише відіграють роль, яку їм нав'язав код цивілізації [2, с. 80]. Кресовий консерватизм передбачав певну рівновагу, що спиралася на культурній і цивілізаційній перевазі поляків. Тому правом русинів і українців, еволюційним правом була територіальна та моральна експансія, що полягала в демонстрації сили задля встановлення автономії [2, с. 82].

У текстах Одоєвського чітко простежується тенденція вживання окреслень «українець»

і «русин». Семен Гаврилук є українцем і свідомо протистоїть полякам, відстоює свої позиції, веде боротьбу, є активним учасником подій, що розгортаються на Поділлі, має виразні ознаки Чужого. У свою чергу, «русин» тяжіє до поширеної у прозі письменника категорії «тутешній», це безликий статист, який створює тло й атмосферу роману. Саме «тутешність» місцевих русинів-українців, Інших, але Своїх, радше їхня лояльність, є більш прийнятною для поляків: «Як далеко сягає моя пам'ять, бачив, знав і разом мешкав з русинами. І тими, хто називає себе русинами, як ми того хочемо, і тими, хто називає себе українцями» [12, с. 404–405].

У «Засипле все, замете...» наявний також мотив «розмитості ідентичності», який стосується не тільки місцевих українців-русинів. Одоєвський, як і більшість творців повоєнної літератури пограниччя, порушує питання рутенізації поляків-переселенців [12, с. 421], посилюючи тим самим мотив «свійськості» й «тутешності», яка часто є наслідком асиміляції.

Цей процес, який найчастіше проявлявся у колонізації, що гарантувало інтеграцію у суспільну систему й економічні переваги, автор оцінює таким чином: «Треба заплатити за прокляття асиміляції або недостатньої асиміляції. Може, Бог хоче нас покарати за зречення мови предків, за те, що, відмовляючись від *lingua vulgaris*, ми відгородилися новою мовою від цього люду, щоб не ділитися з ним своїми привілеями та достатком. Над кожним із нас, хто розмовляє польською, висить прокляття чужості. Навіть якщо значна частина нас – це звичайні стражденні селяни, як цей бідний та упокорений люд. Бо наша мова є мовою панів. Не треба було асимілюватись або асимілювати усіх до кінця» [12, с. 404].

Текст роману «Засипле все, замете...» містить безліч прихованих завуальованих сенсів, які, можливо навіть не усвідомлюючи, закодував Владзімеж Одоєвський. Постійні повернення автора до тематики Кресів і польсько-українських стосунків, повернення до героїв подільського циклу і вигаданого фікційного часопростору є красномовним доказом нашого твердження. Незважаючи на наявний полоцентризм сповнених схематизуючими давніми традиційними стереотипами творів [пор.: 15], письменник все ж таки робить спроби всебічно показати тогочасне суспільство пограниччя, віднайти чинники, що призвели до конфліктів, докопатись до сутності спровокованого протистояння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Burek T.W. Odojewski, Nowy poczet pisarzy / T.W. Burek // *Współczesność*. – 1964. – Nr 6.
2. Dutka E. Ukraina w twórczości Włodzimierza Odojewskiego i Włodzimierza Paźniewskiego / E. Dutka. – Katowice : Wydaw. UŚ, 2000. – 146 s.
3. Fabianowski A. Konwicky, Odojewski i romantycy: projekt interpretacji intertekstualnych / Fabianowski A. – Kraków : Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych «Universitas», 1999. – 285 s.
4. Gazda G. Słownik europejskich kierunków i grup literackich XX wieku / G. Gazda. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. – 499 s.
5. Inglot M. Zasypie wszystko, zawieje... Włodzimierza Odojewskiego. Rzecz o utracie Kresów / M. Inglot // *Odojewski i krytycy. Antologia tekstów*. Pod red. St. Barć. – Lublin, 1999. – S. 135–146.
6. Iwasiów I. Kresy w twórczości Włodzimierza Odojewskiego: próba feministyczna / I. Iwasiów. – Szczecin : «JotA», 1994. – 272 s.
7. Janion M. Cierń i róża Ukrainy / M. Janion // *Odojewski i krytycy. Antologia tekstów*. Pod red. St. Barć. – Lublin, 1999. – S. 211–233.
8. Jasińska A. Zasypie wszystko zawieje... Wielkie obsesje Włodzimierza Odojewskiego / A. Jasińska // *Odojewski i krytycy. Antologia tekstów*, Pod red. St. Barć. – Lublin, 1999. – S. 124–126.
9. Krzyżanowski J. Kreowany świat Kresów Włodzimierza Odojewskiego / J. Krzyżanowski // *Pamiętnik Literacki*. – LXXXV. – Z. 4. – S. 64–68.
10. Kempny P. «...jeśli spojrzeć za siebie wstecz». O prozie Włodzimierza Odojewskiego / P. Kempny // *Dekada Literacka*. – 1993. – Nr 17 (77).
11. Mazurek S. Zmierzch koliszczyzny (Polska i Ukraina w zasypie wszystko, zawieje... Włodzimierza Odojewskiego) / S. Mazurek // *Odojewski i krytycy. Antologia tekstów*. Pod red. St. Barć. – Lublin, 1999. – 134 s.
12. Odojewski W. Zasypie wszystko, zawieje... / W. Odojewski. – Warszawa, 1995. – 668 s.
13. Szczepkowska E. Cykl podolski Włodzimierza Odojewskiego: postacie, krajobrazy, obszary pamięci / E. Szczepkowska. – Warszawa : Instytut Badań Literackich, 2002. – 184 s.
14. Uliasz S. Obraz Ukraińców i Ukrainy w literaturze polskiej / S. Uliasz. – Rzeszów, 1993. – 26 s.
15. Weretiuk O. Wizja Ukrainy we współczesnej powieści polskiej i ukraińskiej : (Leopold Buczkowski, Andrzej Kuśniewicz, Włodzimierz Odojewski, Ułas Samczuk, Iryna Wilde, Roman Andrijaszuk) / O. Weretiuk. – Warszawa : Wydaw. Instytutu Literatury Polskiej Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 1998. – 298 s.